

ԱՐՄԵՆ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՎԻՊԱԿԱՆ ԲԱՆԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայոց ինքնության ամենաէական հատկանիշներից է մեր մշակույթի, այսպես ասած, պատմական ուղղվածությունը՝ ամեն ինչի խորը ներթափանցվածությունը պատմությամբ: Անցյալի հեղինակները, երբ գրիչ են վերցրել իրենց ձեռքը, կարծես ինքնաբերաբար սկզբից գրել են վերնագիրը՝ «Հայոց պատմություն»: Հաճախ այդ գրվածքը չի համապատասխանել իր ընդգրկուն վերնագրին, այլ վերաբերվել է միայն մի կարճ դարաշրջանի, հաճախ էլ այդ վերնագիրը դրվել է հետագայում, ինչը նորից շեշտում է նույն՝ ամեն մի գրվածք որպես պատմություն ընկալելու միտումը: Հայոց նոր գրականությունն էլ, որոշ չափազանցությամբ, կարելի է ասել, որ պատմավեպերի՝ այսինքն, «հայոց պատմությունների» մի շարան է: Եվ հայոց հայացքը, զարմանալիորեն, ուղղված է ոչ թե դեպի առաջ, այլ՝ հետ:

Հայկական վիպական բանահյուսությունը ևս պատմական է: Բացառությամբ ազգածին ավանդության և «Սասնա ծռերի», էպոսների գործող անձինք հիմնականում պատմական կերպարներ են՝ Արտաշիսյան և Արշակունի արքայատոհմերի արքաներ, Մամիկոնյան տոհմի իշխաններ և այլն: Երբ դեռ չկա գիրը և գրավոր պատմությունը, ժողովուրդն իր պատմությունը գրանցում է այսպես ասած, էպիկական կողավորման միջոցով: Այդպիսիք են «ազգածին ավանդությունը» և «Վիպասանքը»: Բայց դպրության ի հայտ գալուց հետո էլ ժողովուրդը շարունակել է ստեղծել էպոսներ, որոնցով ներկայացվել են պատմական դարաշրջանները: Եվ հայկական միտքը փորձել է կողավորել երկրի ողջ պատմությունը իրար հաջորդող էպոսների և էպիկական շարքերի միջոցով:

Հայկական վիպական բանահյուսությունը վերին աստիճանի հարուստ է, բազմազան մի շարք խոշոր էպոսներից և բազում փոքր ստեղծագործություններից¹: Սրանց պետք է գումարել նաև հայոց քրիստոնեական դարձի մասին

¹ Հայ վիպական բանահյուսության համակարգման վերաբերյալ տե՛ս Մ. Աբեղյան, *Երկեր*, Հ. Ա, Եր., 1966; A. Y. Petrosyan, “The Indo-European and Ancient Near Eastern Sources of the Armenian Epic”, *Journal of Indo-European Studies Monograph* № 42. Washington DC, 2002; A. E. Петросян, *Армянский эпос и мифология*, Եր., 2002: Հին էպոսների տեքստերի բնագրերը տե՛ս հղված միջնադարյան հեղինակների երկերում, դրանց կապակցված շարադրանքը՝ Ս. Հարությունյան, *Հին հայոց վիպաշխարհը*, Եր., 1987, Սասունի էպոսի բնագրերը՝ «Սասնա ծռեր», հհ. I-IV, Եր., 1948-1999: Քրոնոլոգիական ամենամաքողական տարբերակը տե՛ս Քյոռ-Օղլի, ժողովրդական վիպասանություն. Եր., 1941, հայրուկի երգերը՝ Ա. Ղազիյան, *Հայ ժողովրդական ոսգմի և զինվորի երգեր*, Եր.,

պատմող «եկեղեցական էպոսը» և վանական բանահյուսության այլ ստեղծագործություններ, որոնք սովորաբար չեն դիտվում այս համատեքստում:

Ներկա հոդվածում կքննարկվեն հետևյալ վիպական ստեղծագործությունները.

1) Ազգածին ավանդություն, ավանդված Խորենացու և Սեբեոսի մոտ (չնայած երբեմն «առասպել» կոչմանը, դա տիպիկ հերոսական էպոս է, մյուսների համեմատությամբ՝ առավել բնիկ տարրերով)²,

2) «Վիպասանք» (Երվանդյան և Արտաշիսյան դարաշրջանի մասին պատմող վիպական զրույցներ, ավանդված Խորենացու մոտ),

3) «Պարսից պատերազմ»՝ էպիկական պատմություններ Արշակունյաց Հայաստանի վերջին շրջանի մասին, արձանագրված Ագաթանգեղոսի, Փավստոս Բյուզանդի, Խորենացու, Սեբեոսի և Հովհան Մամիկոնյանի գրքերում,

4) «Տարոնի պատերազմը»՝ Տարոն նահանգի վիպական պատմությունը, որը կազմում է Հովհան Մամիկոնյանի «Տարոնի պատմության» մի գլխի մասը,

5) «Սասնա ծռեր» (երբեմն գլխավոր հերոսի անունով կոչվում է «Սասունցի Գավիթ»)՝ հայոց ժողովրդական մեծ էպոսը, արձանագրված առաջին անգամ XIX դարում, սակայն կողմնակի աղբյուրներից հայտնի XII դարից,

6) «Քյոռոզլի»՝ թյուրքական ցեղերի գերիշխանության դարաշրջանի թյուրքական էպոս, որը մտել է հայերի և այլ ժողովուրդների ավանդույթ (վրացիներ, քրդեր, պարսիկներ և այլն),

7) հայդուկի երգեր՝ Օսմանյան լծի դեմ պայքարող հերոսների մասին,

8) էպիկական ստեղծագործություններ խորհրդային ղեկավարների մասին:

Կարելի է ասել, որ այդ ստեղծագործություններում «էպիկական կողով» գրանցվել է երկրի և ժողովրդի ողջ պատմությունը: Ազգածին ավանդությունները սկսվում են բաբելոնյան աշտարակաշինությունից, այսինքն՝ ժողովուրդների առաջացման ժամանակից, և ավարտվում հայերի պարտությամբ ասորեստանյան թագուհի Շամիրամից (մ. թ. ա. IX դարի վերջ), որը հայկական ա-

1989, էջ 100-175. խորհրդային առաջնորդների վերաբերյալ էպիկական ստեղծագործությունների վերաբերյալ՝ **Հ. Մելիքյան**, *Կենինը և Ստալինը հայկական ֆոլկլորում*, Եր., 1941:

² «Հերոսական էպոսը ձևավորվում է էթնիկական կոնսոլիդացիայի գործընթացում, զարգանում և տարածվում էթնոգենեզի (ազգագոյացման – Ա. Պ.) և ցեղերի տեղաշարժման ընթացքում, այդ պատճառով էլ այն ավելի քան էթնոգենեզի և ցեղերի տեղաշարժման փուլում, առավել քան ժամանակակից, և ավարտվում հայերի պարտությամբ ասորեստանյան թագուհի Շամիրամից (մ. թ. ա. IX դարի վերջ), որը հայկական ա-

վանդույթում անձնավորում է Ուրարտու պետությունը (նրան են վերագրվում Ուրարտուի նշանակալի կառույցների, այդ թվում՝ մայրաքաղաք Վանի, Մենուա արքայի ջրանցքի կառուցումը, ուրարտական սեպագիր արձանագրությունները և այլն): Ուրարտուի տիրապետությունը՝ մ. թ. ա. IX-VII դդ., այսպիսով, համարվում է ասորեստանյան գերիշխանության դարաշրջան: «Վիպասանքը» հետուրարտական դարաշրջանի էպոս է՝ նրա առաջին նշանակալի հերոսը՝ Տիգրան Երվանդյանը թվագրվում է մ. թ. ա. VI, իսկ վերջինները՝ Արտաշեսը և Արտավազը՝ մ.թ.ա. II-I դարերով: «Պարսից պատերազմը» պատմում է Արշակունիների դարաշրջանի (I-V դդ.) հատկապես վերջին շրջանի, իսկ «Տարոնի պատերազմը»՝ հետարշակունյաց դարաշրջանի Տարոն նահանգի տերերի՝ հիմնականում Մամիկոնյան իշխանների՝ պարսիկների դեմ ունեցած պատերազմների մասին: «Սասնա ծռերը» ընդգրկում է արաբական տիրապետության և հետագա ժամանակահատվածը (VII-XIII դդ.): Այդ էպոսների հերոսներից շատերը, ինչպես ասվեց, պատմական դեմքեր են (օրինակ, Տիգրանը, Արտաշեսը, Արտավազը, Տիրանը, Արշակը հին և միջնադարյան Հայաստանի թագավորներ են): Չնայած ակնհայտ պատմականացմանը, հատկապես թշնամիների կերպարներում պարզորոշ լսվում են հին առասպելների արձագանքներ (Այսպես, Հայկի հակառակորդ Բելը Բաբելոնի մեծ աստված Բել-Մարդուկն է, Արամի հակառակորդ Բարշամը՝ սիրիական Բաալշամին աստվածը, Տիգրանի հակառակորդ Աժդահակը՝ իրանական առասպելական օձ-վիշապ Աժի Դահական):

Այս ստեղծագործությունների սյուժեները քիչ ընդհանրություններ ունեն (նրանք արտացոլում են տարբեր դարաշրջանների պատմական իրականությունը): Սակայն, համեմատությունը բացահայտում է նրանց բոլորին բնորոշ մի սխեմա, որը կարող է պարզեցվել որպես որոշակի կերպարների հաջորդականություն.

1) Աստվածություն կամ նրա սիմվոլը,

2) նրա որդիները՝ երկվորյակներ, որոնցից առաջինը ներկայացնում է ամպրոպի աստծու էպիկական տարբերակը,

3) «մեռնող (և հարություն առնող)» կերպար:

Հնդեվրոպական համատեքստում այդ սխեման կարելի է դիտարկել որպես երկու առասպելների համադրություն՝ 1) աստվածային երկվորյակների՝ երկնային աստծու որդիների առասպելությունը և 2) ամպրոպի աստծու և նրա «պատժվող / զոհվող» որդու առասպելությունը: Ակնհայտ է, որ այս վիպական սխեման ծագում է աստվածային պարադիգմից՝ դիցաձևությունից (թեոգոնիա): Դիցաբանական վերակազմության մեջ նախնական սխեման պատկերանում է որպես պարզ ծննդաբանական շարք.

1) Երկնային աստված,

2) նրա որդիները, երկվորյակներ, որոնցից մեկն ամպրոպի աստվածն է, վիշապամարտիկ,

3) ամպրոպի աստծու որդին, «զոհվող» աստվածություն³:

Այս սխեման օգտագործվել է առասպելական արքետիպային կերպարների միջոցով Հայաստանի պատմական դարաշրջանների կողավորման և մոդելավորման համար: Պետք է նշել, որ հայկական, ինչպես և որոշ այլ ավանդույթներում, ամպրոպի աստվածը հանդես է գալիս որպես երկվորյակային կերպար (դրա վառ օրինակն է, Սանասարը, Սասունի հերոսների հիմնական զենքի՝ «թուր-կեծակի» առաջին տերը)⁴: Էպիկական տոհմաբանություններում այդ սխեման հաճախ բարդացվում է՝ հանդիպում տոհմագծեր երկու սերունդների երկվորյակներով, հայտնվում է նոր հերոս՝ ամպրոպի աստծու երկրորդ մարմնավորումը, որին է հաջորդում «մեռնող և հառնող» կերպարը:

Տոհմի հիմնադիրը՝ երկվորյակների հայրը, որը հնդեվրոպական վերակազմության մեջ հանդես է գալիս որպես երկնքի (արևի) աստված՝ *dyēus ph₂ter-, շարքում կարող է փոխարինվել իր սիմվոլով («Վիպասանքում» երկվորյակային հերոսների հայրը ցուլն է, իսկ «Սասնա ծռերի» մի տարբերակում՝ ըստ երևույթին՝ ձին⁵): Նա, ի դեպ, երբեմն ոչ մի դեր չի խաղում, և տոհմը, ըստ էության, սկսվում է երկվորյակներից: Նրանցից ավելի նշանակալի եղբոր՝ ամպրոպի աստծու կերպարը կրկնվում է շարքի հիմնական հերոսի՝ տոհմի նախավերջին անդամի կերպարում («Սասնա ծռերում»՝ Գավիթ) և, յայսպիսով, նախնական սխեման բարդանում է:

Շարքն ավարտվում է վերջին հերոսի վերջով/մահվամբ (հարույթյան հույսով), որից հետո դարաշրջանն ավարտվում է (տեղի են ունենում աղետներ, փոխվում է արքայատոհմը, Հայաստանը կորցնում է անկախությունը և այլն):

Ազգածին նահապետների տոհմաբանությունը կարող է ներկայացվել որպես երկու նմանատիպ շարքերի հաջորդականություն, քանի որ այստեղ կարելի է տեսնել երկվորյակների երկու սերունդների հետքեր (իրար նման անուններով հերոսները՝ Արամանյակ և Արամայիս, Հարմա և Արամ, կարող են

³ Երկվորյակների հնդեվրոպական առասպելների վերաբերյալ տե՛ս օրինակ **D. Ward**, *The Divine Twins: An Indo-European Myth in Germanic Tradition*, Berkeley-Los Angeles; **J. P. Mallory, D. Q. Adams**, *Encyclopedia of Indo-European Culture*, London-Chicago, p. 161 ff.; **M. L. West**, *Indo-European Poetry and Myth*, New York, 2007, p. 186 ff.; հնդեվրոպական ամպրոպի աստծու վերաբերյալ՝ **В. В. Иванов, В. Н. Топоров**, *Исследования в области славянских древностей*, М.

⁴ Սանասարի՝ որպես ամպրոպի աստծու վիպականացած կերպարի վերաբերյալ տե՛ս **Մ. Աբեղյան**, *Երկեր*, Հ. Ա, էջ 414 հտմ., Երվանդի վերաբերյալ՝ **Ս. Հարությունյան**, *Հայ առասպելաբանություն*, Բեյրութ, 2000, էջ 103 հտմ.: Ի դեպ, ամպրոպի աստվածը հանդես է գալիս որպես երկվորյակային կերպար նաև որոշ այլ ավանդույթներում՝ այդպիսիք են հին հնդկական Ինդրան, և խոտիական Քեշուրը և շումերական Իշկուրը (տե՛ս **A. Y. Petrosyan**, *The Indo-European and Ancient Near Eastern Sources of the Armenian Epic*, 14 f., 20 ff.; **А. Е. Петросян**, “Армяно-индийские эпические параллели”, *Армянский эпос и мировое эпическое наследие*, Ер., 2007, с. 38-46.

⁵ **Ս. Հարությունյան**, *Հայ առասպելաբանություն*, էջ 349-350:

հանգեցվել նախնական երկվորյակներին): Սակայն, այս երկու շարքերը կարող են պարզեցվել մեկի՝ 1) Հայկ՝ դիցաբանական կերպար, որը սպանում է Բաբելոնի բռնակալ Բելին և հիմնադրում Հայաստանը, 2) Արամանյակ և Արամայիս, որոնցից երկրորդը կառուցում է Արմավիրը՝ Հայաստանի առաջին մայրաքաղաքը, [...] 3) Արամ, գլխավոր հերոս, ռազմիկ, 4) Արա Գեղեցիկ, որը սպանվում է ճակատամարտում, բայց հավատում էին, որ նա վերակենդանացել է առասպելական արալեզների՝ շան նման արարածների միջոցով: Կարելի է ասել, որ սա հին հայկական դիցաբանության առավել մոտ վիպական տարբերակն է, որտեղ որոշ կերպարներ պահպանել են աստվածային հատկանիշներ (Հայկի անունով է կոչվում Օրիոն համաստեղությունը, Արայի անունով մի աստղ կամ մոլորակ):

Հայ հնագույն թագավորների ծննդաբանությունը «Վիպասանքում» կարող է ներկայացվել որպես երկու նմանատիպ հաջորդական շարք: Ստորև ներկայացվում է դրանցից միայն երկրորդը. 1) արքայական տոհմի մի կին և ցուլ, աստծու սիմվոլը, 2) երվանդ արքա (երվանդաշատ մայրաքաղաքի հիմնադիր) և նրա եղբայր, գլխավոր քուրմ երվազ⁶, 3) Արտաշես, մեծ արքա, 5) Արտավազդ արքա, որը շղթայված է Մասիս լեռան քարանձավում և ձգտում է դուրս գալ այնտեղից:

«Պարսից պատերազմը» և «Տարոնի պատերազմը» գրական ստեղծագործություններ են, որոնցում նշված ծննդաբանական շարքը բացահայտ չի դրսևորվում: Բայց, այնուամենայնիվ, պարզորոշ նկատվում են հին վիպական ավանդույթի և կերպարների հետքերը: Այսպես, «Պարսից պատերազմում» Մուշեղ սպարապետի դիակը դնում են մի բարձր տեղ, որպեսզի առասպելական արալեզները նրան լիզելով վերակենդանացնեն, ինչպես Արային (Փավստոս V, 36): «Տարոնի պատերազմում» Գիսանե և Գեմետր եղբայրները՝ Տարոնի էպոնիմների նախնիները, աստվածային երկվորյակների ակնհայտ վիպական տարբերակներն են: Նրանք հիմնում են Վիշապ քաղաքը Տարոնում (Մուշի շրջանում), վիշապաքաղ Վահագնի պաշտամունքի կենտրոնում: Գիսանեն ինքը նույնացվում է այդ աստծու և նրա քրիստոնեական հաջորդի՝ սուրբ Կարապետի հետ (Հովհաննես Մկրտիչ): Հատկանշական է, որ վերջինիս երկրպագում էին սուրբ Աթանազիոսի հետ և պատկերացնում որպես «այր մի գիսաւոր ընդ ամպս որոտացեալ», այսինքն, նա էլ կարող է համարվել երկվորյակային կերպար, ընդ որում, ինչպես և մյուս հայկական ավանդույթի «ավագ» երկվորյակները, ծագած ամպրոպի աստծուց⁷:

«Մասնա ծռերում» ծննդաբանական շարքը ներկայացված է այսպես. 1)

⁶ Երվանդի և Երվազի՝ որպես երկվորյակների մասին տե՛ս Ս. Հարությունյան, Հայ առասպելաբանություն, էջ 103 հուն.:

⁷ Ս. Հարությունյան, Հայ առասպելաբանություն, էջ 124 հուն.:

Ծովինար՝ ամպրոպի դիցուհի, որի անունը հենց նշանակում է «կայծակ, փայլակ», 2) Սանասար (ամպրոպի աստծու կերպարը) և Բաղդասար, Սասուն քաղաքի հիմնադիրներ, 3) Մեծ Մհեր, 4) Դավիթ, էպոսի հիմնական հերոսը, ամպրոպի աստծու երկրորդ մարմնավորումը, 5) Փոքր Մհեր, երկրորդ մարմնավորումն իր պապ Մեծ Մհերի, «մեռնող և հառնող» կերպար, որը մտնում է ժայռի մեջ և դուրս կգա այն ժամանակ, երբ աշխարհը կդառնա առատ և արդար: Շարքն ունի այդ տեսքը էպոսի ստանդարտ տարբերակներում, բայց գրանցված են երկվորյակների երկու սերունդներով, մեկ Մհերով, առանց Դավիթի կամ երկու Դավիթներով տարբերակներ:

Այս էպոսներում աստվածայինը և մարդկայինը հանդես են գալիս տարբեր համամասնություններով՝ ինչքան արխաիկ է էպոսը, այնքան շատ է աստվածայինը: Ազգածին լեգենդների Հայկը և Արան, ինչպես ասվեց, հնագույն աստվածների անուններ կամ մականուններ են, Արամը՝ նույնպես⁸: Տիգրանի որդի Վահագնը նախաքրիստոնեական աստված է (< պարթևական *Varhragna, հմմտ. ավեստ. Vərəθraγna), իսկ «Սասնա ծռերում» Մհերը նախաքրիստոնեական Միհր աստծու անվան մի տարբերակն է:

Այս սխեմայի հետքեր կարելի է գտնել թագավորների և մեծ իշխանների լեգենդար տոհմաբանությունների մեջ («տոհմական վեպ»), որտեղ տոհմի հիմնադիրները հաճախ հանդես են գալիս որպես համահունչ անուններով եղբայրներ կամ երկվորյակներ: Այսպես, Արծրունի և Գնունի տոհմերը ծագեցվում են Սանասարից և նրա եղբորից, Բագրատունիները՝ Հայկի սերունդ Բագամ և Բագարատ եղբայրներից, հայ Արշակունիները՝ պարթևների Արշակ արքայի Վաղարշակ եղբորից (առասպելական անձ), Մամիկոնյանները՝ չինական թագաժառանգներ Մամիկ և Կոնակ առասպելական եղբայրներից:

Այժմ ավելի ուշ շրջանի ստեղծագործությունների մասին: «Քյոռողլիում» («Կույրի որդի», XVI-XVII դարերի սահմանի պատմական անձ, ջալալիների ապստամբության առաջնորդներից), չկա տարբեր սերունդների հերոսների հերթագայություն: Սա թյուրքական էպոս է, բայց նրա գործողությունները տեղի են ունենում Հայկական լեռնաշխարհում և այն ներառել է իր մեջ հայկական մոտիվներ: «Կույրի որդի» սյուժեն ծագում է «Պարսից պատերազմից», ըստ որի, Տիրան թագավորին՝ Արշակ թագավորի հորը, կուրացնում է Վարագ-Շապուհը (Փավստոս III, 20-21): «Քյոռողլին» ներառում է Արշակի լեգենդի առանցքային տարրերը՝ հորը կուրացնելը, պայմանավորված ձիու հետ կապված մի թյուրիմացությունը և հերոսի վրեժը⁹: Կան բազմաթիվ համապատասխանություններ «Քյոռողլու» և «Սասնա ծռերի», միջև՝ օրինակ, Քյոռողլու թու-

⁸ A. Y. Petrosyan, *The Indo-European and Ancient Near Eastern Sources of the Armenian Epic*, p. 43 ff.

⁹ Կ. Մելիք-Օհանջանյան, «Տիրան-Տրդատի վեպը ըստ Փավստոս Բուզանդի», *Տեղեկագիր*, 1947, № 7, էջ 59-77.

րը պատրաստվում է կայծակից (հմմտ. Սասունի հերոսների Թուր-կեծակին), նրա կախարդական ձին, ինչպես և Սասունի հերոսների ձին, ծովային ծագում ունի, Քյոռոզլու ընկերները կոչվում են «գալի»՝ «խենթ», ինչպես «Սասնա ծռերի» հերոսները և այլն: Որոշ տարբերակներում, կյանքի ավարտին Քյոռոզլին մտնում է քարանձավ, հմմտ. Փոքր Մհերի և Արտավազգի վերջը: Արշակ թագավորը ևս շղթայվում և նետվում է Անհուշ բերդը, որտեղ և ավարտվում է նրա կյանքը: Այսպիսով, Քյոռոզլին, կարելի է ասել, շարունակում է Հայաստանի էպիկական ավանդույթը¹⁰:

Եվ զարմանալի չէ, որ եթե արևելահայերի մեջ Քյոռոզլին հանդես է գալիս որպես թյուրքական հերոս, ապա Արևմտյան Հայաստանի հարավային շրջաններում նա ներկայացվում է որպես հայ, Արշամ (և ոչ Ռովշան) անունով, ծագումով Վանի շրջանի Անկշտան գյուղից (ինչպես որ պարսիկների մեջ Քյոռոզլին պարսիկ է, քրդերի մեջ՝ քուրդ, օսմանցիների մեջ՝ օսմանցի): Այս տարբերակները հագեցած են հայկական բանահյուսությամբ և կենցաղով և այնքան են հեռացած թյուրքականներից, որ իրենցից ներկայացնում են «Սասնա ծռերը» հիշեցնող մի նոր հայկական էպոս¹¹:

Հայդուկի երգերում ևս չկա հերոսների սերունդների հաջորդականություն: Հայդուկները կոչվում էին մուսուլմանական-արաբական ֆիդայի տերմինով (նաև՝ ֆիդա, ֆեդա, ֆեդային «զոհ»)՝ նրանք երգվում էին զոհվել հայրենիքի համար): Երգերում հայդուկի մահվան օրը կոչվում է տոն, զատիկ՝ Քրիստոսի հարուժյան տոնի անունով, և նա պետք է հարուժյուն առնի և հասնի անմահության՝ «երկնային փառքի», «փառքի պսակի»: Գերեզմանից ելնելու, հարուժյուն առնելու կոչը երգերի ամենահաճախ հանդիպող մոտիվներից է: Հայդուկների մշտական կոչումը՝ «առյուծ» և շամուսնանալու երգումը հիշեցնում են էպոսի Մհերներին (հմմտ. Մեծ Մհերի «առյուծ» կոչումը և անգամակ Փոքր Մհերի կերպարը): Արևմտյան Հայաստանի ազատագրման ողբերգական պատերազմը ճակատագրական կերպով կենտրոնացված էր Սասունում և հարակից շրջաններում, որտեղ մեծ հայդուկ Անդրանիկի մասին պատմել են «Սասնա ծռերի» գրվագները հիշեցնող պատմություններ (նա, իբր, մարմնի վրա խաչ է ունեցել, ամեն կովից հետո լողացել և նոր ուժեր է ստացել և այլն): Այսպիսով, հայդուկի երգերը շարունակում են էպոսի վերջին հերոսի՝ մեռնող և հառնող կերպարի ավանդույթը¹²:

¹⁰ «Քյոռոզլու» հայկական տարբերակների և հայկական կապերի վերաբերյալ տե՛ս Խ. Սամվելյան, «Նախաբան», Քյոռ-Օղլի, ժողովրդական էպոս, էջ 5-23, Բ. Աթայան, «Քյոռոզլի», Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 12, էջ 465, Ա. Կ. Petrosyan, *The Indo-European and Ancient Near Eastern Sources of the Armenian Epic*, p. 157-158, Ս. Ռամազյան, «Քյոռոզլի», Իրան-նամե, 1998, № 1-2-3, էջ 72-85.

¹¹ Խ. Սամվելյան, «Նախաբան», Քյոռ-Օղլի, ժողովրդական էպոս, էջ 18-20:

¹² Ա. Պետրոսյան, «Ֆիդայու կերպարը հայ բանահյուսության մեջ», Ավանդականը և արդիականը հայ մշակույթում, Հայ ժողովրդական մշակույթ XV, Եր., 2010, էջ 447-453:

Խորհրդային Հայաստանի առաջին տասնամյակներին հասարակ մարդկանց, ժողովրդական երգիչների և պրոֆեսիոնալ բանաստեղծների կողմից ստեղծվել են բազմաթիվ էպիկական ստեղծագործություններ՝ երգեր, բանաստեղծություններ և պոեմներ խորհրդային ղեկավարների, մասնավորապես Լենինի և Ստալինի մասին: Այդ ժողովրդական (կամ «կեղծ ժողովրդական») ստեղծագործություններն այն ժամանակվա գիտություն մեջ համարվում էին մեր էպոսի «հինգերորդ ճյուղը», այսինքն՝ «Սասնա ծռերի» շարունակությունը Փոքր Մհերի ճյուղից հետո¹³: Դրանցում Լենինն ու Ստալինը հաճախ են հանդես գալիս որպես հիմնադիր-երկվորյակներ:

Բայց երևում է նաև նշված սխեմային ավելի մոտ հերոսների շարքի ակնարկը՝ Մարքս-Լենին, որպես երկվորյակ հիմնադիրներ, Լենին, գլխավոր հերոս, որը սպանում է վիշապին՝ ցարին, և Ստալին՝ վերջին հերոս: Իրոք, Մարքսը և Լենինը նախախորհրդային դարաշրջանը խորհրդանշող համաժամանակյա կերպարներ են, մարքսիզմի հիմնադիրներ և ապագայի նախակարապետներ, Լենինը՝ ԽՍՀՄ առաջին ղեկավար, իսկ Ստալինը՝ նրա հաջորդը և գործի շարունակողը¹⁴: Խորհրդային հերալդիկ շարքի պրոֆիլները՝ Մարքս-Լենին-Ստալին (որտեղ ավագությունը որոշվում է մորուքի խտությունը և երկարությունը) և խորհրդային առաջնորդների հուղարկավորությունները դամբարանում ամրապնդվում էին այս առնչությունները (Լենինն ու Ստալինը կարող են դիտվել որպես Փոքր Մհերի տիպի ժայռում «քնած հերոսներ», իսկ Ստալինի մարմնի դուրս բերումը դամբարանից համեմատելի է Մհերի՝ ժայռից ելնելու հետ)¹⁵: Ասվածը միատիկական կապերի բացահայտման միտում չունի:

¹³ Այդ մասին տե՛ս Հ. Մելիքյան, *Լենինը և Ստալինը հայկական ֆոլկլորում*, Եր., 1941, Մ. Մուրադյան, «Լենինի և Ստալինի կերպարներ սովետական հայկական երաժշտական ստեղծագործություններում», *Տեղեկագիր*, 1949. № 10, էջ 111-128, Ա. Պետրոսյան, «Առասպելաբանական մի սխեմայի արտացոլումը հասարակական գիտակցության մեջ», *Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Հանրապետական գիտական նստաշրջան, 1984-1985 թթ. ազգաբանական և բանագիտական դաշտային հետազոտությունների արդյունքները, Զեկուցումների հիմնադրույթներ*, Եր., 1990, էջ 47-50:

¹⁴ Միայն մեկ օրինակ՝ Նաիրի Զարյանի «Ստալին» բանաստեղծության մեջ Մարքսին և Լենինին միասին հատկացված է մեկ տող, իսկ Լենինին և Ստալինին՝ հաջորդ առանձին տողերը: Մարքսը և Լենինը ներկայացված են է մեկական, Լենինը՝ երկու, Ստալինը՝ երեք մակդիրով: Այս անձինք միավորվում են որպես «հանճարի արեգնափայլ չորրորդությունը տիտան»:

¹⁵ Փոքր Մհերի և Եվրոպական «քնած հերոսների» կապի վերաբերյալ տե՛ս **А. Е. Петросян**, «Влияние армянского Мгера на европейских героев», *Вестник Матенадарапана*, т. 20 (2014), с. 169-174, Լենինի վերաբերյալ՝ **Сергей Королев**, «Бессмертие властителя. Ленин как сказочный персонаж», http://sergeikorolev.sitecity.ru/ltext_1602035726.phtml?p_ident=ltext_1602035726.p_1106163203: Լենինի և Ստալինի մասին խորհրդային Միության տարբեր ժողովուրդների կողմից հսկայական քանակությամբ բանահյուսական և մեծաքանակությամբ ստեղծագործություններ են ստեղծվել: Խորհրդային պաշտոնական գաղափարախոսությունն ինքը ուներ վերին աստիճանի արխաիկ հատկանիշներ, համադրելի հնագույն առասպելների հետ: Այսպես, Ստալինի սովոր-

Հասկանալի է, որ այս տիպի համընկնումները պատահական բնույթ են կրում, բայց և այնպես, դրանք կարող էին ռեզոնանսի մեջ մտնել հին, արքետիպային սխեմայի հետ:

Սակայն Ստալինի «անձի պաշտամունքի» դատապարտումը և խորհրդային իրականության զարգացումները թույլ չտվեցին ձևավորվելու այդ վերջին «էպոսը»: Խրուշչովի դարաշրջանը դարձավ խորհրդային հերոսական էպիկայի ավարտը՝ հրատապ դարձավ բանահյուսության մեկ այլ ժանր՝ անեկդոտը: Դրանց հիմնական թիրախը ԽՍՀՄ ընթացիկ ղեկավարներն էին, բայց Լենինը և Ստալինը շարունակում էին մնալ կարևոր կերպարներ (կա, օրինակ, Լենինի մասին ուշ հայկական անեկդոտների շարք): Հազվագեպ հանդես էին գալիս նաև Մարքսը և Էնգելսը:

Այսպիսով, հայ ժողովուրդը էպոսներով կողավորել է հայոց պատմությունը սկսած ժողովրդի ծագումից մինչև XX դարի կեսը: «Սասնա ծռերից» հետո ողջ ծննդաբանական շարքը պարունակող նոր լիարժեք էպոսներ, կարելի է ասել, չստեղծվեցին՝ և՛ դարաշրջանն էր ուրիշ, և՛ պատմական հանգամանքները թույլ չտվեցին: «Քյոռողլին», ամեն դեպքում, փոխառյալ էպոս է, թեև նշանակալի հայկական տարրերով, հայդուկների ազատագրական պայքարի երգերը կասեցվեցին ցեղասպանությամբ և նրանց արգելքով ԽՍՀՄ-ում, իսկ ԽՍՀՄ առաջնորդների մասին էպիկական ստեղծագործությունները՝ Ստալինի պաշտամունքի դատապարտմամբ: Բայց եղած նյութը թույլ է տալիս ասելու, որ բոլոր ստեղծագործություններում, որտեղ հնարավոր է եղել, էպիկական պատմությունը փորձ է արվել կերտելու ըստ միևնույն արքետիպային սխեմայի՝ հերոսների ծննդաբանական շարքի:

Ստորև ներկայացվում է այդ շարքի մի պարզեցված աղյուսակ չորս էպոսների համար:

էպոս	Երկվորյակային տիպի հերոսներ	Մեծ հերոս	Վերջին՝ զոհվող և վերածնվող, կամ փակված հերոս
Ազգածին ավանդություն	Արամանյակ և Արամայիս	Արամ	Արա Գեղեցիկ
«Վիպասանի»	Երվանդ և Երվազ	Արտաշես	Արավազդ
«Սասնա ծռեր»	Սանասար և Բաղդասար	Դավիթ	Մհեր
Մարտիգովի հիմնադիրներ և ԽՍՀՄ առաջնորդներ	Մարտի և Էնգելս	Լենին	Ստալին

րական մակդիրները՝ «արև» և «հայր», հիշեցնում են հնդեվրոպական արևային երկնի աստծուն՝ *dyēus ph₂ter- («լուսավոր երկինհ-հայր»), իսկ մյուս մշտական մակդիրը՝ «ընկեր» համընկնում է Միտրա աստծու անվան հնդկական իմաստավորմանը: Այդ նույն աստվածն Իրանում դարձել էր Միթրա և Միհր, արևի աստված, տե՛ս Ա. Պետրոսյան, Առասպելաբանական մի սխեմայի արտացոլումը հասարակական գիտակցության մեջ:

Հայկական էպոսի ծննդաբանական սխեման, ինչպես տեսանք, լավագույնս մեկնաբանվում է հնդեվրոպական առասպելաբանության տվյալներով: Այս համատեքստում հայկական շարքերի ամենամոտ զուգահեռը Հռոմի լեգենդար արքաների շարքն է (Ժորժ Դյումեզիլի մեկնաբանությամբ). 1) Մարս աստված (հմմտ. Հայկ, աստվածային կերպար). 2) երկվորյակներ Ռեմոս և Ռոմուլոս, Հռոմի հիմնադիրը (հմմտ. Արամանյակ և Արամայիս՝ հիմնադիրը Արմավիրի, Սանասար և Բաղդասար, հիմնադիրները Սասունի), 3) Նումա՝ «միտրայական» արքա (հմմտ. Մեծ Մհեր, որի անունը ծագում է Միթրա-Միհրից), 4) Տուլլոս, ռազմիկ արքա (հմմտ. Արամ և Դավիթ) 5) Անկոս, «միտրայական» Նումայի ժառանգ, «երրորդ գործառույթի» ներկայացուցիչ (ինչպիսիք են նաև հայկական շարքերի վերջին հերոսները՝ Արան և Փոքր Մհերը)¹⁶:

«Վիպասանքում» էական է իրանական ազդեցությունը: Երվանդի, Երվազի և Արտավազդի առասպելները հիշեցնում են Ֆիրդուսու «Շահնամի» պատմությունները Լուհրասպի, Գուշտասպի և Իսֆանդիյարի մասին: Ինչպես Երվանդը և Երվազը, Լուհրասպը և Գուշտասպը ծագում են աստվածային երկվորյակներից¹⁷ (ընդ որում Լուհրասպի հին անունը՝ Արվատասպա «Արագածի», համապատասխանում է հայ. Երվանդին՝ «Արագ», իրանական նույն արմատից)¹⁸, իսկ Իսֆանդիյարը, Գուշտասպի որդին, շղթայվում է ինչպես Արտավազդը: Կարելի է ասել, որ «Վիպասանքը» Հայաստանի պատմության իրական դեպքերի և հայկական ու իրանական առասպելների միահյուսման մի հետաքրքիր օրինակ է:

Օսական նարթական էպոսը և «Վիպասանքը» միավորվում են նույն հերոսուհու կերպարով՝ օսական Սաթանան, նարթերի մեծ հերոսուհին, համապատասխանում է «Վիպասանքի» Սաթենիկին, որը ներկայացվում է որպես ալանների (օսերի նախնիների) արքայի քույր: Օսական էպոսում հերոսների ծննդաբանությունը ներկայացված է այսպես՝ 1) Ուարխագ «Գայլ», երկվորյակների հայրը (հմմտ. Ռեմոսին և Ռոմուլոսին կերակրող հռոմեական էգ գայլի կերպար-

¹⁶ Հռոմեական հին արձանների շարքի վերաբերյալ տե՛ս **G. Dumézil**, 1974. *Mythe et épopée. T. I. L'idéologie des trois fonctions dans les épopées des peuples indo-européens* (2e éd.). Paris, Gallimard. C. 271-284; հայկական հերոսների «ֆունկցիոնալ» բնութագրերը՝ **S. Ahyan**, 1982. *Les débuts de l'histoire d'Arménie et les trois fonctions indo-européennes*; հռոմեական և հայկական երկվորյակների առասպելների առանձնահատուկ համապատասխանությունների վերաբերյալ՝ **G. Dumézil**, 1994. *Le roman des jumeaux*. Paris: C. Gallimard, 133-134 :

¹⁷ Լուհրասպի և Գուշտասպի՝ երկվորյակներից ծագելու վերաբերյալ, տե՛ս **S. Wikander**, « Sur le fonds commun indo-iranien des épopées de la Perse et de l'Inde, » *La nouvelle Clío: Revue mensuelle de la découverte historique* 1949, № 1-2: 317 seq.

¹⁸ Երվանդ անվան ստուգաբանությունը տե՛ս **Հ. Աճառյան**, *Հայոց անձնանունների բառարան*, հ. 2, Եր., Պետական համալսարանի հրատարակչություն, 1944, էջ 145:

րը), 2) երկու սերունդների երկվորյակներ՝ Ախսար և Ախսարթագ, Ուրըզմագ և Խամրց, 3) Ուրըզմագ, երկվորյակներից ավելի արժանավորը և նարթերի առաջնորդը, որը, որպես Սաթանայի ամուսին, համապատասխանում է Արտաշեսին, Սաթենիկի ամուսնուն, 4) Սոսլան, քարից ծնված հերոս, Արտավազդի կրկնակը, որը լավագույնս համապատասխանում է և «Սասնա ծռերի» Փոքր Մհերին¹⁹:

«Վիպասանքի» և օսական էպոսի վրա ակնհայտ է տեղական՝ փոքրասիական-կովկասյան ազդեցությունը: Այսպես, ազգածին ավանդության՝ արալեզների կողմից վերածնվող Արա Գեղեցիկի փոխարեն հաջորդ էպոսներում վերածնվող հերոսը փակվում է ժայռի մեջ, այդպիսով, նույնանալով ժայռից կամ քարից ծնվող կամ վերածնվող խուռա-ուրարտական և կովկասյան կերպարներին (խուռիական Ուլլիկումմի, ուրարտական Խալդի, կովկասյան Սոսրուկո, Սոսլան): Եվ Սոսլանի ազդեղական կրկնակը՝ Սոսրուկոն թաղված է հողում և ամեն գարուն փորձում է դուրս գալ այնտեղից, ինչպես Արտավազդը (ընդ որում, նրա ազատումը, ինչպես և Արտավազդի դեպքում է, կհանգեցնի աշխարհի վերջին)²⁰:

«Շահնամեի» հիշյալ շարքը դիտվել է որպես այսպես կոչված «երկնային արքայության թեմայի» հնդեվրոպական արտահայտություններից մեկը: Ըստ այդ թեմայի, աստվածների ներկա սերնդին նախորդել է գերբնական էակների երկու կամ երեք սերունդ: Մանրամասն քննությունը ցույց է տալիս, որ հայկական էպոսներում պահպանվել են նաև այդ թեմայի դրսևորումները (այսպես, Սանասարը խուռիական ամպրոպի աստծուն՝ Թեշուբի մի կրկնակն է, «Վիպասանքում» հանդես է գալիս Աժդահակը՝ «Շահնամեի» Զոհակի իրանական նախատիպը և այլն)²¹:

Այսպիսով, այն սխեման, որով հայկական էպոսներում կողմորվել են Հայաստանի պատմության դարաշրջանները, հնդեվրոպական ծագում է են-

¹⁹ Օսական և հուսթական երկվորյակների առասպելների համեմատությունը տե՛ս **В. И. Абаев**, *Скитско-европейские изоглоссы*, Москва, 1965, с. 86 слл.:

²⁰ Մհերի և Արտավազդի խուռիական, ուրարտական և կովկասյան կապերի վերաբերյալ՝ **А. Y. Petrosyan**, “Haldi and Mithra/Mher”, *Aramazd: Armenian Journal of Near Eastern Studies*, 2006, 1, p. 222-238; **Ա. Պետրոսյան**, «Հայկական և հյուսիսկովկասյան նարթական էպոսների հարաբերությունը», *Հայ ժողովրդական էպոսը և համաշխարհային էպիկական ժառանգությունը*, Եր., 2012, էջ 8-51:

²¹ Այս թեմայի վերաբերյալ տե՛ս օրինակ **S. C. Littleton**, *The ‘Kingship in Heaven Theme’. Myth and Law Among the Indo-Europeans*, Berkeley-Los Angeles, 1970, p. 83-122; **Idem**, “Is the ‘Kingship in Heaven’ Theme Indo-European?” *Indo-European and Indo-Europeans*, Philadelphia, 1970, p. 383-404; նրա հայկական արտածումները՝ **А. Y. Petrosyan**, *The Indo-European and Ancient Near Eastern Sources of the Armenian Epic*, p. 119-121.

Թաղրում իսկ էպոսներում ի հայտ են գալիս բնիկ հնդեվրոպական, իրանական և հին տեղական՝ խուռա-ուրարտական տարրեր:

Armen Petrosyan Armenian History and Epic Folklore

When there is no writing and written history, people record their history through epic compositions. But after the emergence of writing, the Armenian mind continued developing epics presenting historical eras. It might be said that the whole history of Armenia was codified through successive epics. In this article the following epic compositions are considered: 1) Ethnogenic legends; 2) “Vipasank”; 3) “War of Persia”; 4) “War of Taron”; 5) “Daredevils of Sasun”; 6) Kyoroghli; 7) Haiduk songs, and 8) Poems about the Soviet leaders.

Almost all of them were created according to the uniform scheme – a genealogical line of archetypal heroes: 1) a divine image or its symbol; 2) divine twins, and 3) “dying (and rising) hero”. The historic kings and heroes of the epics were superposed on these mythological archetypes. The scheme is of native Indo-European origin, which later incorporated some local non-Indo-European and Iranian elements.